

ELŻBIETA FIRLIT*

Zakład Socjologii IFSiSE

Kolegium Ekonomiczno-Społeczne

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Od badań socjograficznych do analiz socjologicznych. Orientacje teoretyczno-metodologiczne badań naukowych ZSR i ISKK SAC pod kierownictwem Witolda Zdaniewicza

Abstract: The study focuses on the main research trends (including their theoretical and methodological background) in the scientific and research activities of the Department of Sociology of Religion SAC and the Institute of Statistics of the Catholic Church SAC in over 40 years of managing these institutions by their founder, Professor Witold Zdaniewicz. His scientific and research activity extends over the entire second half of the 20th century and over twenty years of the 21st century. In this long period, the political and social context in Poland and in the world was changing, and dynamic cultural, civilizational and institutional changes were taking place. All this influenced the situation of Catholicism in Poland, which – both in the institutional, community as well as axiological dimensions – was the subject of numerous research projects under the auspices of Zdaniewicz. In their implementation, reference was made to the sociological (theoretical and methodological) background, current research trends in the world sociology of religion, methods of data collection and analysis, the technological support of the research workshop was provided. In the article, I refer mainly to the sociological perspective and the main theoretical and methodological trends that can be distinguished in research projects carried out by scientific teams managed by Zdaniewicz. This approach is not comprehensive, it is just an introduction to the further analysis of the rich scientific and research heritage left by the Professor.

Keywords: sociology of Church institutions and religious practices; the Institute of Sociology of Religion SAC; theoretical and methodological orientations; sociological research on religiousness

W artykule podejmuję próbę nakreślenia głównych założeń teoretycznych i wynikających z nich dyrektyw metodologicznych, jakie były podstawą prowadzenia szerokiej działalności naukowo-badawczej przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC (wcześniej: Zakład Socjologii Religii SAC), kierowany przez ponad 40 lat przez Księdza Profesora Witolda Zdaniewicza. Jego naukowo-badawcza działalność rozciąga się na całe drugie półwiecze XX w. i kilkanaście lat XXI wieku. W tym długim okresie zmieniał się kontekst polityczno-społeczny w Polsce i na świecie, zachodziły dynamiczne zmiany kulturowe, cywilizacyjne i instytucjonalne. To wszystko oddziaływało na sytuację katolicyzmu w Polsce, który – zarówno w wymiarze aksjologicznym, wspólnotowym, jak i instytucjonalnym – był przedmiotem rozlicznych przedsięwzięć i projektów badawczych pod auspicjami Zdaniewicza. W ich realizacji odwoływano się do socjologicznego zaplecza teoretycznego i metodologicznego, aktualnych trendów badawczych w światowej socjologii religii, metod zbierania i analizy danych oraz zapewniało technologiczne zaplecze warsztatu badawczego (zarówno na przełomie lat 60. i 70. kiedy dominowały „maszyny liczące” – sortery, tabulatory, dziurkarki, kontrolerki, jak również w późniejszej epoce technologii informatycznych i komputerowych programów statystycznych). W artykule odwołuję się przede wszystkim do perspektywy socjologicznej i koncentruję się na głównych nurtach teoretyczno-badawczych, do których nawiązywano w zespołach naukowych kierowanych przez Zdaniewicza przy realizacji poszczególnych badań empirycznych. Jest to zatem ujęcie cząstkowe, a nie wyczerpujące, gdyż wiele przedsięwzięć naukowo-badawczych, zrealizowanych pod kierownictwem W. Zdaniewicza, miało charakter interdyscyplinarny.

Utworzenie Zakładu Socjologii Religii SAC i nurt badań socjograficznych

Na przełomie lat 50. i 60. XX w. środowisko intelektualistów w Kościele katolickim w Polsce, związane z kilkoma ośrodkami naukowymi, w tym przede wszystkim z KUL, świadome było różnych aspektów zmian polityczno-społecznych zachodzących w Polsce, umacnianiu się nowej ideologii (socjalistycznej) i płynących z niej zagrożeń dla Kościoła, religii i religijności. Równocześnie środowisko to zdawało sobie sprawę z potencjalnych konsekwencji braku rzetelnej wiedzy na temat sytuacji Kościoła instytucjonalnego w zmienionych po drugiej wojnie światowej granicach Polski. Ze strony ówczesnej władzy państwowej prężnie działał Urząd do spraw Wyznań – powołany ustawą z dnia 19 kwietnia 1950 r. jako centralny organ administracji wyznaniowej¹. Urząd ten miał rozbudowane struktury terenowe (wydzia-

* Zakład Socjologii IFSiSE, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, email: efirli@sgh.waw.pl

ły/referaty wyznaniowe przy prezydiach wojewódzkich i powiatowych rad narodowych) i prowadził daleko idącą inwigilację Kościoła oraz stymulował i realizował różnego rodzaju represje wobec instytucji kościelnych². Był również odpowiedzialny za zbieranie i gromadzenie danych statystycznych na temat Kościoła katolickiego w Polsce i jego działalności. Ks. Witold Zdaniewicz, wówczas doktor socjologii, którego przewód doktorski przeprowadzony na KUL zwieńczyła obrona pracy doktorskiej w 1958 roku³, należał do kręgu osób zaangażowanych w działalność naukowo-badawczą, organizacyjną i społeczną, które widziały potrzebę zorganizowania zbierania danych o Kościele i religijności polskiego społeczeństwa niezależnie od państwowej administracji. Socjologiczne wykształcenie Zdaniewicza i obrońcy na KUL-u doktorat były rekomendacją jego kompetencji naukowo-badawczych. Ten fakt jest podkreślony w biografii Ks. Profesora, gdzie czytamy, że jego praca doktorska „dowodła środowisku teologicznemu, że wiedza socjologiczna może być przydatna (...) ukazane też zostały możliwości stosowania aparatury pojęciowej i metodologii socjologii do opisu i analizy zjawisk życia religijnego, struktur kanonicznych kościoła hierarchicznego, a także życia zakonnego”⁴. Zasadnym jest wspomnieć, że praca doktorska Zdaniewicza powstawała w trudnych politycznie i społecznie latach 50. XX w., w których opresje polityczne stalinizmu w Polsce dotyczyły również socjologii „socjologię uznano za dyscyplinę burżuazyjną, dla której nie ma miejsca w nowej rzeczywistości”⁵ i dopiero po wydarzeniach politycznych z 1956 r. (krwawo stłumione przez wojsko i milicję strajki w Poznaniu pod koniec czerwca, zmiana władz politycznych PZPR w październiku czyli tzw. „odwilż październikowa”) w 1957 r. przywrócono rekrutację na studia socjologiczne⁶. Wyposażony w wiedzę z zakresu teologii i socjologii ksiądz dr Zdaniewicz wraz z grupą kolegów – księży ze Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego (SAC), zabiega u władz Stowarzyszenia o zgodę na powołanie ośrodka badań statystycznych i socjologicznych oraz wpisanie tej działalności jako zadań statutowych SAC. Starania uwieńczono sukcesem dopiero w kwietniu 1971 r., kiedy decyzją Prowincjała SAC w Polsce zo-

¹ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelných władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. z 1950, nr 19, poz. 156.

² Na temat działalności Urzędu d.s. Wyznań, którego działalność została zakończona dopiero w listopadzie 1989 r. zobacz, m.in: M. Krawczyk, *Działalność Urzędu do Spraw Wyznań w zakresie tworzenia i obsady stanowisk kościelnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach Seria: Administracja i Zarządzanie”, 2013, nr 97, s. 143-167.

³ W. Zdaniewicz, *Wskazania Piusa Xi w Liście „Quae nobis” a ich realizacja w Polsce – próba oceny polskiej Akcji Katolickiej na podstawie socjografii Akcji Katolickiej w Polsce*, 1958. Praca doktorska nigdy nie została opublikowana w całości a jedynie w formie artykułu. Zob. W. Zdaniewicz, *Akcja Katolicka*, w: *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce 1832-1939*, J. Skwara (red.), Warszawa 1981, s. 419-45.

⁴ L. Adamczuk, *Biografia ks. prof. Witolda Zdaniewicza*, w: *Kościół, socjologia, statystyka. Księga jubileuszowa poświęcona księdzu profesorowi Witoldowi Zdaniewiczowi*, L. Adamczuk, E. Firlit, A. Ochocki, T. Zembrzowski (red.), Wydawnictwo Fundacji ATK, Warszawa 1999, s. 13.

⁵ N. Kraśko, *Instytucjonalizacja socjologii w Polsce 1920-1970*, PWN, Warszawa 1996, s. 129.

⁶ Tamże, s. 152 i dalsze.

staje powołane Biuro Badań Statystycznych przy Wyższym Seminarium Duchownym SAC w Ożarowie⁷. Biuro ma skromną siedzibę w Otwocku, kierownikiem zostaje ks. dr Zdaniewicz. Kolejnym krokiem na drodze pełnej instytucjonalizacji powołanego Biura była prawna akceptacja ze strony władz kościelnych oraz władzy państwowej. Jak relacjonuje ks. Zdaniewicz „Najpierw należało to uczynić ze stroną kościelną. Pierwsze pismo *Pro memoria* w związku z rozpoczęciem działalności Biura Statystycznego przy Sekretariacie Episkopatu Polski przedłożył Radzie Głównej Episkopatu ks. Alojzy Orszulik jako dyrektor Biura Prasowego już w dniu 5 maja 1970 r. *Officium Statisticae* zostało wymienione w wykazie „*Breve Compendium Informationum de Conferentiis Episcoporum*”. 1 VI 1971 r. złożono raz jeszcze Radzie Głównej Episkopatu *Pro memoria* w sprawie Biura Statystycznego przy Sekretariacie Episkopatu Polski. W tym piśmie m.in. czytamy: „Przy Sekretariacie Episkopatu Polski istnieje *Officium Statisticae*. Zadaniem tego Biura jest prowadzenie statystyki kościelnej i badań społeczno-religijnych”. Na kopii tego pisma napisał własnoręcznie ks. A. Orszulik pod datą 7 VI 71 r.: „Bp Br. Dąbrowski Sekretarz Episkopatu przedłożył Radzie Głównej Episkopatu w dniu 7 VI 71 r., które zostało zatwierdzone. *Pro memoria* podpisał kard. Wyszyński”⁸. Prawna akceptacja ze strony władzy kościelnej pozwoliła na rozpoczęcie prac badawczych – w 1971 r. Biuro Badań Statystycznych SAC, kierowane przez ks. Zdaniewicza, zrealizowało pierwsze ilościowe badania w skali całego Kościoła instytucjonalnego w Polsce. Zastosowano technikę ankiety pocztowej, zaś jako narzędzie badawcze przygotowano wystandaryzowaną „ankietę diecezjalną”⁹. Równocześnie starano się o zgodę ówczesnego Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego na powołanie Zakładu Socjologii Religii przy SAC, który zajmowałby się prowadzeniem badań socjologiczno-religijnych. Pozytywną decyzję ministerstwo wydało 2 marca 1972 roku i napisano w niej „iż nie stawia przeszkód sprawie utworzenia Zakładu Socjologii Religii (takiej nazwy użyto w podaniu) przy Wyższym Seminarium Duchownym Księży Pallotyńów w Ołtarzewie z siedzibą w Otwocku”¹⁰. Zgoda władz kościelnych oraz państwowych stała się podstawą decyzji przełożonego polskiej prowincji SAC, który „25 marca 1972 roku (...) specjalnym dekretem eryguje Zakład Socjologii Religii przy Wyższym Seminarium Duchownym w Ołtarzewie z siedzibą w Otwocku. Od tego czasu notuje się działalność Zakładu Socjologii Religii SAK w ścisłej kooperacji z Sekretariatem Episkopatu Polski”¹¹. Prawna instytucjonalizacja tego ośrodka badawczego umożliwiła dynamiczny rozwój badań socjograficznych nad religijnością w Polsce ze szczególnie rozwiniętym w ich ob-

⁷ L. Adamczuk, *Biografia ks. prof. Witolda Zdaniewicza*, cyt. wyd., s. 16.

⁸ Ks. W. Zdaniewicz, *Kościół katolicki w Polsce a statystyka*, „*Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne*”, 1994, nr 1/1, s. 227-228.

⁹ Zob. ks. A. Orszulik, ks. W. Zdaniewicz, *Przedmowa*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1945-1972*, ks. W. Zdaniewicz (oprac.), Pallottinum, Poznań-Warszawa 1978, s. 6-7.

¹⁰ Ks. W. Zdaniewicz, *Kościół katolicki w Polsce a statystyka*, cyt. wyd., s. 228.

¹¹ Tamże.

rębie zbieraniem danych statystycznych, a w kolejnych latach również realizacją pogłębionych badań socjologicznych.

Pierwszy okres badawczej działalności Zakładu kierowanego przez W. Zdaniewicza miał wyraźnie socjograficzny charakter. Główne przesłanki podjęcia tych badań miały charakter poznawczo-praktyczny, z jednej strony związane z naukowym celem poznawczym, a z drugiej podyktowane celem praktycznym wynikającym z sytuacji w jakiej znajdował się Kościół katolicki w Polsce w okresie PRL-u. O tej drugiej przesłance ks. W. Zdaniewicz tak pisał po upływie ćwierćwiecza: „Po roku 1945 Polska Rzeczpospolita Ludowa powołała Urząd do Spraw Wyznań, którego zadaniem m.in. było zbieranie danych statystycznych na temat stanu i działalności Kościoła katolickiego. Urząd ten przysyłał odpowiednie arkusze statystyczne do różnych instytucji kościelnych (parafie, zakony). Zbieranie tych danych miało być pomocne w prowadzeniu odpowiedniej polityki wobec Kościoła i było traktowane przez Kościół jako narzędzie ingerencji w jego sprawy. Stąd powstała potrzeba własnej, kościelnej statystyki”¹². Przytoczony cytat wyraźnie wskazuje na społeczny rodowód podjętych przez Zakład Socjologii Religii SAC badań, dominację celu praktycznego nad czysto poznawczym. W historii badań empirycznych nie jest to odosobniony przypadek, bowiem – jak podkreślał znany polski metodolog Stefan Nowak – „motywacje praktyczne odgrywały doniosłą rolę w powstawaniu nauk społecznych” a niejednokrotnie również „sama sytuacja społeczna może nasuwać badaczowi problem określonego rodzaju”¹³.

Teoretycznym zapleczem dla podjętych przez Zdaniewicza badań była francuska szkoła socjograficznych badań nad współczesną społecznością katolicką we Francji, związana z nazwiskiem Gabriela Le Bras, historyka i kanonisty, który ten rodzaj badań zainicjował w 1931 r. i kontynuował, wraz ze swoimi uczniami, po II wojnie światowej¹⁴. W prowadzonych badaniach G. Le Bras dążył do uchwycenia stanu praktyk religijnych we Francji w dwóch płaszczyznach – historycznej i geograficznej oraz do ustalenia pewnych czynników strukturalnych, różnicujących i warunkujących poziom „kościelności” praktyk religijnych. Na podstawie badań Le Bras dokładnie opisał zjawisko religijne, skonstruował typologię katolików i grup religijnych oraz sformułował niektóre zależności między zjawiskami społecznymi i religijnymi. Wypracowany przez Gabriela Le Bras kierunek badań socjograficznych nad religijnością społeczeństwa stał się „najważniejszym nurtem, jaki upowszechnił się w Polsce po 1957 roku”¹⁵. Zdaniem W. Piwowarskiego, badania prowadzone przez G. Le Brasa miały przełomowe znaczenie dla ówczesnej socjologii

¹² Tamże, s. 227.

¹³ S. Nowak *Metodologii badań społecznych*, PWN, Warszawa 2008, s. 27-28.

¹⁴ Zob. J. Kłoczowski, *Współczesna socjologia religii*, w: *Socjologia religii. Wprowadzenie*, Fr. Houtart (red.), Społeczny Instytut Wydawniczy „ZNAK”, Kraków 1962, s. IX-XVIII.

¹⁵ W. Piwowarski, *Polska socjologia religii w okresie powojennym: kierunki, metody i problematyka badań*, „CollectaneaTheologica”, 1978, nr 48/4, s. 40.

religii, gdyż „pozwołyły z jednej strony na odcięcie się od wielkich teorii socjologicznych, związanych z określonymi systemami filozoficznymi, z drugiej zaś na stworzenie możliwości uprawiania naukowej socjologii religii przez różnych autorów niezależnie od wyznawanej ideologii czy światopoglądu. Socjologowie religii, zarówno na Zachodzie, jak i w Polsce, którzy zespolicili się w ramach tego nurtu, uważają, że na obecnym etapie badań przede wszystkim trzeba poprawnie uprawiać socjografię. Jeśli zaś przechodzą do analiz socjologicznych i konstruują teorie empiryczne, to mają one ograniczony zasięg. Są bowiem przekonani, że na wielkie syntezy i wyczerpujące wyjaśnienia przyjdzie czas w okresie dojrzałego już rozwoju socjologii religii”¹⁶. Należy w tym miejscu przypomnieć, że nurt badań socjograficznych był wówczas szeroko obecny nie tylko w obrębie socjologii religii. Samo pojęcie socjografia, wprowadzone do nauk społecznych w drugiej dekadzie XX w. przez Steinmetza i rozpropagowane m.in. przez Ferdinanda Tönniesa¹⁷, oznaczało skrupulatne, systematyczne zbieranie informacji o aktualnie dziejących się zdarzeniach, zjawiskach, funkcjonowaniu grup i instytucji. Było to podejście indukcyjne, w którym różnymi metodami (np. F. Tönnies wymieniał systematyczną obserwację, gromadzenie danych statystycznych, opisy jakościowe) w sposób systematyczny, zbierano dane na temat życia społecznego konkretnych grup społecznych, środowisk i zbiorowości danego społeczeństwa (ludu), podobnie jak w badaniach etnograficznych, z tą jednak różnicą, że badania socjograficzne dotyczyły gromadzenia faktów o aktualnym, współczesnym stanie danej społeczności (grupy, społeczeństwa). Nie wnikając szerzej w zróżnicowane stanowiska na temat relacji badań socjograficznych i formułowania na ich podstawie teorii (wnikliwy opis tych relacji przedstawiła Barbara Wejnert¹⁸), należy zaznaczyć wyraźną obecność badań socjograficznych w Polsce w okresie międzywojennym – jako przykład przywołałam tylko Franciszka Bujaka i jego „gospodarczo-społeczne” monografie wsi. Po II wojnie światowej powstało szereg Zakładów Socjografii – np. Zygmunt Dulczewski (uczeń Znanieckiego) utworzył w 1956 r. w ramach Instytutu Zachodniego w Poznaniu Sekcję Socjografii przekształconą później w Zakład Socjografii (w 1965 r. przekształcił się w Zakład Socjologii), który na przełomie lat 50. i 60. prowadził pionierskie badania socjograficzne i historyczne dzie-

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Termin „socjografia” został użyty po raz pierwszy w 1913 r. przez holenderskiego socjologa i etnografa Sebalda Rudolfa Steinmetza (1862-1940), który próbował w ten sposób nazwać rodzaj badań empirycznych opisujących i analizujących konkretne zjawiska, zbiorowości, instytucje. Pojęcie socjografii przejmując od Steinmetza wybitny ówczesny socjolog niemiecki Ferdinand Tönnies, który nazywa ją „socjologią empiryczną” odróżniając od „socjologii czystej”, „socjologii teoretycznej”. Według Tönniesa socjografia dostarcza opisów życia społecznego w określonym kraju, w pewnych częściach danego kraju lub opisów określonych zjawisk społecznych przy zastosowaniu – w miarę możliwości – danych statystycznych. Analizy socjograficzne nie stanowią teorii, ale są materiałem pomocniczym w jej tworzeniu. Por. J. Turowski, *Socjografia*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 50-52.

¹⁸ B. Wejnert, *Miejsce badań socjograficznych w socjologii*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1987, rok XLIX, z. 1, s. 267-274.

jów osadnictwa na Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim. Zdaniem Dulczewskiego badania socjograficzne pozwalają skonstruować dwa „obrazy” badanego zjawiska – obraz statyczny czyli „obraz przekroju” oraz „obraz dynamiczny” czyli „obraz rozwoju”¹⁹. Terminem socjografia posługiwał się również Paweł Rybicki gdy rozpoczął pod koniec lat 30. badania na Śląsku. Kontynuował je po II wojnie światowej w ramach Zakładu Socjografii Instytutu Śląskiego oraz w założonym przez siebie Zakładzie Socjografii Śląska przy Katedrze Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Rybicki określając przedmiot i charakter badań socjograficznych stwierdził, że dotyczą one współczesnego życia społecznego, bezpośrednio obserwowanego przez badacza, zaś w opisie socjograficznym należy uwzględnić strukturę społeczną badanej grupy, spełniane przez nią funkcje (np. gospodarcze, kulturalne, religijne), więzi grupy i czynniki ją utrzymujące, stosunki międzyludzkie w grupie. Celem analizy socjograficznej jest nie tylko zewnętrzny opis faktów, lecz dostrzeżenie wewnętrznej strony badanych zjawisk, sfery wyobrażeń i motywów, które decydują o sposobie postępowania jednostek – badacz winien „wydobywać zjawisko ze spłotu współzależności społecznych, musi je jednak widzieć i rozumieć w tym splocie”²⁰. Zarówno Dulczewski, jak i Rybicki nie zawężali socjografii do analizy społeczności i zjawisk stabilnych, lecz stosowali ją również do badania procesów zmian społecznych (np. proces migracji, proces adaptacji i asymilacji). Nieco inaczej socjografię ujmował Adam Podgórecki traktując ją jako „czyste zbieranie i opis faktów”, jako diagnostykę społeczną, ale podobnie jak inni socjologowie podkreślał wymóg zbierania danych w sposób intersubiektywnie sprawdzalny i systematyczny, bowiem tylko spełnienie tych warunków „daje wyzwoloną od ograniczeń indywidualnych spojrzenia na świat, lustrację danej dziedziny życia”²¹. Generalnie we wszystkich ujęciach socjografii podkreśla się wymóg rzetelnego opisu podstawowych elementów danego zjawiska i diagnozowanie jego aktualnego stanu oraz – jeśli mamy systematycznie i w ten sam sposób gromadzone przez dłuższy okres dane – to są one podstawą do analizowania ciągłości i zmiany badanego zjawiska.

Badania socjograficzne realizowane w ZSR SAC pod kierownictwem Zdaniewicza spełniały główne wymogi metodologiczne stawiane tej metodzie badawczej, a więc zastosowanie schematu indukcji, rzetelny opis badanego zjawiska ugruntowany w danych statystycznych, systematyzację zebranych danych oraz ich typologię. Spełnienie tych wymogów widoczne jest już w pierwszych w powojennej Polsce badaniach Kościoła katolickiego zrealizowanych w ZSR SAC. Przygotowano dwa narzędzia badawcze: *Ankiety parafialną* rozesłaną do wszystkich ówczesnych parafii (wysłano do 6 692 parafii, zwrot otrzymano z 6 392) oraz *Ankiety diecezjalną* rozesłaną do 27 ówczesnych diecezji. W przedmowie do publikacji z tych badań, W. Zdaniewicz

¹⁹ Z. Dulczewski, *Organizacja badań socjograficznych na Ziemiach Zachodnich*, „Przegląd Zachodni”, 1958, nr 2, s. 226-232.

²⁰ P. Rybicki, *O badaniu socjograficznym Śląska*, Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice 1938, s. 11.

²¹ A. Podgórecki, *Pięć funkcji socjologii*, „Studia Socjologiczne”, 1966, nr 3, s. 227-243.

napisał: „wymagało to wiele pracy zespołu przygotowującego materiały do obliczeń i same obliczenia na maszynach statystycznych (ks. E. Winklarz SAK, br. M. Wróbel SAK, I. Janiszewska, A. Zdaniewicz)”²². Efektem tej pracy było wydania pierwszego zbioru informacji o Kościele katolickim w Polsce obejmującego okres 1945-1972, zawierającego omówienia wyników i tabelaryczne zestawienia danych dotyczących²³:

- struktury administracyjno-terytorialnej Kościoła rzymskokatolickiego;
- bazy materialnej Kościoła (kaplice, kościoły w tym m.in. wyodrębnienie kościołów „murowanych”, liczbę kościołów zbudowanych w latach 1945-1970, kościołów odbudowanych, kościołów przejętych od innych wyznań, cmentarze z podziałem na parafialne, zakonne, komunalne oraz innych wyznań;
- struktury demograficzno-społecznej duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego;
- katechizacji: kadra katechetów, sieć punktów katechetycznych, odsetek dzieci i młodzieży uczęszczających na katechezę;
- charakterystykę zbiorowości katolików ze względu na odległość z miejsca zamieszkania do kościoła parafialnego;
- jednorazowe praktyki religijne – chrzest, ślub, bierzmowanie, pogrzeb;
- wyznania niekatolickie na terenie parafii i liczebność ich członków;

Każda kolejna edycja tych badań (1972, 1978, 1982, 1987) była zwieńczona publikacją wyników, które przekazywano w pierwszym rządzie do Biura Prasowego Sekretariatu Episkopatu Polski. Ten typ badań stał się podstawą późniejszej współpracy Zakładu Socjologii Religii SAC (a następnie ISKK SAC) z GUS oraz wykreowania nurtu badawczego nazwanego „statystyką Kościoła”, a także zainicjowania serii wydawniczej „Statystyka Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce”.

Przeprowadzone przez Zdaniewicza wraz z zespołem socjograficzne badania instytucji Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1971-1987 zrealizowały dwa fundamentalne cele – poznawczy i aplikacyjny. Dla socjologów religii w Polsce były i są bezcennym źródłem rzetelnej, usystematyzowanej informacji oraz podstawą diachronicznych analiz różnych wymiarów Kościoła instytucjonalnego w Polsce (np. powołań kapłańskich i zakonnych, liczebności parafii, księży diecezjalnych i zakonnych, sióstr zakonnych, jednorazowych praktyk religijnych). Na ich podstawie wielu polskich, a także zagranicznych socjologów, przeprowadziło mniej lub bardziej pogłębione analizy i interpretacje procesów ciągłości i zmiany polskiego katolicyzmu na przestrzeni kilkudziesięciu lat.

²² Ks. W. Zdaniewicz, SAC, *Kościół katolicki w Polsce 1945-1972. Duchowieństwo i wierni. Miejsca kultu. Życie religijne*, wyd. Palottinum Poznań – Warszawa 1978, seria: Statystyka Kościoła Rzymsko-katolickiego w Polsce (nr 2); pozycja opatrzona adnotacją: „do użytku wewnętrznego”, s. 5.

²³ Tamże.

Socjologiczne badania religijności

W socjologicznych badaniach religijności, realizowanych przez ZSR SAC (później ISKK oraz powstały w jego ramach w 1996 r. Ośrodek Sondaży Społecznych „OPINIA”) przyjmowano socjologiczną perspektywę ujmującą religijność jako zjawisko społeczno-kulturowe włączone w wielowymiarową, ulegającą różnym zmianom sieć stosunków społecznych i procesów zachodzących w społeczeństwie jako całości, przyjmowano założenie o wzajemnym związku między religijnością i procesami zachodzącymi w społeczeństwie. Nieco inaczej niż w badaniach socjograficznych bazujących głównie na schemacie indukcji, socjologiczne badania religijności odwołują się na etapie formułowania założeń badawczych, konceptualizacji i operacjonalizacji problemu badawczego do szerszych orientacji teoretyczno-metodologicznych. Nie oznacza to, że nie uwzględniają etapu socjograficznego zawierającego rzetelne zbieranie danych i ich systematyzację, dającego podstawę do diagnozy badanego zjawiska. W formułowaniu celu poznawczego badania socjologiczne idą krok dalej stawiając pytania „dlaczego jest tak, jak jest? Jakie są przyczyny tego stanu rzeczy? i które z tych przyczyn są szczególnie ważne?”. Zatem, w badaniach socjologicznych ważny jest zarówno cel diagnostyczny, jak i eksplanacyjny. Zdaniewicz podkreślał poznawczo-praktyczne znaczenie zarówno badań socjograficznych, jak i pogłębionej analizy socjologicznej, bowiem połączenie tych nurtów badawczych owocowało w miarę całościowym obrazem katolicyzmu, o czym mówił następująco: „(...) dla ukazania sytuacji Kościoła katolickiego w Polsce ważne są nie tylko dane liczbowe, ukazujące Kościół jako fakt społeczny. Ważne są również socjologiczne badania religijności. Już w pierwszym etapie swojej działalności, obok wspomnianej serii statystycznej, Zakład podjął się wydawania drugiej serii pt. *Studia Socjologiczno-Religijne*. Założeniem tej serii było wydawanie monografii, czy pozycji zbiorowych dotyczących badań religijności. W ramach tej serii wydano 15 pozycji, niektóre z nich dotyczyły własnych badań”²⁴.

W socjologicznych badaniach religijności, realizowanych na reprezentatywnych próbach badawczych zarówno w skali ogólnopolskiej, jak i w poszczególnych diecezjach, stosowano klasyczny paradygmat wielowymiarowego ujmowania religijności, sformułowany w latach 60. XX w. przez amerykańskich socjologów – Charlesa Y. Glocka i Rodney’a Starka, (odwołujących się do koncepcji religii E. Durkheima, T. Parsonsa i J.M. Yíngera) i zaadaptowany do polskich warunków przez klasyka socjologii religii w Polsce – ks. Władysława Piwowarskiego²⁵. Tytułem przypomnienia wymieniam te siedem parametrów, pogrupowane w trzy kategorie:

²⁴ Ks. W. Zdaniewicz, *Kościół katolicki w Polsce a statystyka*, cyt. wyd., s. 228.

²⁵ Ks. prof. Piwowarski już na początku lat 70 XX w. opracował schemat badania religijności polskiego społeczeństwa zawierający parametry i wskaźniki adekwatne do polskiej rzeczywistości. Stał się on podstawowym kanonem badawczym stosowanym w badaniach religijności w Zakładzie Socjologii Religii SAC. Zob. W. Piwowarski, *Operacjonalizacja pojęcia „religijność”*, „*Studia Socjologiczne*”, 1975, nr 4, s. 151-174.

I. Parametr wstępny, dający ogólną informację o samym fakcie wiary lub niewiary respondentów, oraz ogólną informację o charakterze tej wiary. Nazywany parametrem globalnego stosunku do wiary, obejmuje trzy wskaźniki: autodeklaracja intensywności wiary religijnej, autodeklaracja praktyk religijnych, autoocena zmian własnej religijności;

II. Parametry podstawowe (zwane też „centralnymi dymensjami religijności”), tworzące podstawowy schemat badania religijności²⁶. Są to: wiedza religijna, ideologia religijna, doświadczenie religijne, praktyki religijne, wspólnota religijna (wymiar wspólnotowo-instytucjonalny²⁷);

III. Parametr konsekwencyjny obejmujący moralność religijną (zwany również parametrem etycznym). Jest on swoistego rodzaju sprawdzeniem skuteczności w codziennym życiu zasad wyznawanej wiary religijnej, wiedzy, doświadczenia i praktyk religijnych. Wskaźniki empiryczne wchodzące w skład tej dymensji pozwalają sprawdzić, na ile normy i wartości wyznawanej (deklarowanej) przez człowieka religii są realizowane przez niego w codziennym życiu.

Stosując wielodymensyjny schemat badania religijności, zespół kierowany przez Zdaniewicza przy każdym kolejnym badaniu wnikliwie pracował nad konceptualizacją problemu badawczego, weryfikując i aktualizując wskaźniki poszczególnych zjawisk religijnych, a także formułując nowe wskaźniki adekwatne do zmieniającej się rzeczywistości społeczno-kulturowej i politycznej²⁸.

W ogólnopolskich badaniach religijności ZSR SAC, a następnie ISKK SAC oraz OSS „OPINIA” stosowały metodologię badań sondażowych wprowadzoną do badań socjologicznych w latach 40. XX w. przez P. Lazarsfelda w USA, a zaadaptowaną i zastosowaną po raz pierwszy w Polsce w 1958 r. przez Stefana Nowaka, twórcy i nauczyciela metodologii badań społecznych w polskim środowisku socjologicznym²⁹. Zespół badawczy ISKK SAC, pod kierownictwem Zdaniewicza, rzetelnie

²⁶ Zob. m.in. W. Piwowarski, *Teoretyczne i metodologiczne założenia badań nad religijnością*, w: *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*, W. Piwowarski, W. Zdaniewicz (red.), wyd. Pallottinum, Poznań – Warszawa 1986, s. 57-72.

²⁷ Parametr wspólnotowy nazywany jest również „wspólnotowo-instytucjonalnym”. Obejmuje te wszystkie wskaźniki, które mierzą związek wyznawców z instytucjami religijnymi charakterystycznymi dla danego wyznania.

²⁸ W serii badań zrealizowanych na ogólnopolskich próbach badawczych w latach 1990-2012 zestaw wskaźników był bogatszy w każdym kolejnym badaniu – np. w badaniach z 1998r. zastosowano cztery nowe kategorie wskaźników, które nie występowały w badaniach z 1991r. Sformułowane do tych wskaźników pytania, zamieszczone w kwestionariuszu wywiadu z 1998 r., znajdują się w części A, B, C, H. Por. *Kwestionariusz wywiadu Postawy społeczno-religijne Polaków 1998*, w: *Religijność Polaków 1991-1998*, ks. W. Zdaniewicz (red.), wyd. PAX i ISKK SAC, Warszawa 2001, s. 179-186. Zob. również: L. Adamczuk, *Metodologia badań religijności Polaków 1991-1998*, w: *Religijność Polaków 1991-1998*, cyt. wyd., s. 11-15.

²⁹ Zob. *Studenci Warszawy. Studium długofalowych przemian postaw i wartości*, S. Nowak (red.), wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1991. Badania przeprowadzone wiosną 1958 r. na losowej próbie studentów wszystkich warszawskich uczelni, powtórzone w 1961 r. wśród studentów Politechniki Warszawskiej. Cenzura polityczna wstrzymała publikację książki, jedynie krótki raport w formie powielacz-

przestrzegał fundamentalnych wymogów metodologii badań sondażowych (przekład pojęć teoretycznych na zmienne i ich operacjonalizacja za pomocą wskaźników empirycznych, trafny dobór zmiennych i wskaźników, standaryzacja problematyki badawczej i narzędzia badawczego, realizacja badań na reprezentatywnych próbach badawczych, matematyczna analiza zależności przyczynowych między zmiennymi). Każde badanie, czy to na próbie ogólnopolskiej, czy na reprezentatywnych próbach badawczych poszczególnych diecezji, było poprzedzone wieloma zebraniem naukowymi, w trakcie których w merytorycznych dyskusjach precyzowano przedmiot, problematykę badawczą, zestaw wskaźników i zmiennych, metody i narzędzia badawcze³⁰. Powtarzanie tych wystandaryzowanych badań w kilkuletnich odstępach umożliwiało komparatystyczne analizy, a tym samym śledzenie ciągłości i zmiany poszczególnych wymiarów religijności polskiego społeczeństwa.

Teoretyczne zaplecze działalności badawczej ISKK to nie tylko klasyczne teorie socjologii religii, ale także znaczące w socjologii ogólnej XX wieku orientacje teoretyczno-metodologiczne, jak socjologia humanistyczna Floriana Znanieckiego, amerykańska wersja socjologii rozumiejącej znaną jako symboliczny interakcjonizm oraz funkcjonalizm. Odwołanie do teoretyczno-metodologicznych założeń funkcjonalizmu widoczne jest w autorskich, oryginalnych badaniach Zdaniewicza nad zakonami w Polsce, w których łączył socjologiczne podejście strukturalno-funkcjonalne z analizą teologicznych założeń i istoty tej instytucji kościelnej. Jego praca habilitacyjna z 1974 r. (niestety, nigdy nie opublikowana w całości) jest wręcz modelowym zastosowaniem strukturalno-funkcjonalnego paradygmatu badawczego i charakterystycznych dla funkcjonalizmu pojęć (system społeczny, struktura, instytucja, funkcja, organizacja, proces adaptacji)³¹. W późniejszych latach instytucja zakonu była jeszcze trzykrotnie przedmiotem badań realizowanych pod kierownictwem Zdaniewicza i w każdym z tych badań odwoływano się w jakimś stopniu do schematu analizy strukturalno-funkcjonalnej³². Profesor widział konieczność (zarówno w wymiarze aplikacyjnym, jak i poznawczym) socjologicznych badań nad zakonami w Polsce,

wej ukazał się w 1965 r., zaś książkę, obejmującą również wyniki z kolejnych edycji tych badań (w 1978 r. i w 1983 r.), opublikowano dopiero w 1991 r., już po śmierci profesora Stefan Nowaka.

³⁰ Jako wieloletni członek tego Zespołu i uczestniczka niezliczonych naukowych zebrań w ISKK dopowiem, że dyskusje merytoryczne nad konceptualizacją kolejnych badań, trafnością nowego wskaźnika, czy też formą pytania kwestionariuszowego były niejednokrotnie bardzo żywiołowe, szczególnie wtedy, gdy ze względów pozamerytorycznych konieczne było ograniczenie ilości zmiennych analitycznych.

³¹ W. Zdaniewicz *System społeczny zakonu a funkcja apostołska (na przykładzie żeńskich zgromadzeń zakonnych w Polsce)*, Lublin 1974, maszynopis, Archiwum KUL

³² Mam na uwadze trzy odrębne badania: w 2000 r. badaniami objęto pallotyńską Prowincję Chrystusa Króla, w 2002 r. – Zgromadzenia Księży Marianów oraz w 2011r. badania w drugiej pallotyńskiej Prowincji Zwiastowania Pańskiego. Wyniki badań w dwóch prowincjach pallotyńskich nie zostały opublikowane w postaci ogólnie dostępnej książki, natomiast badania w Zgromadzeniu Księży Marianów, których zleceniodawcą był ówczesny generał tego Zgromadzenia – ks. A. Boniecki, a które było zrealizowane przez OSS „OPINIA” przy ISKK zobacz w: W. Zdaniewicz, T. Zembruski, *Zgromadzenie Marianów w świetle badań statystyczno-socjologicznych*, wyd. ISKK SAC, Warszawa 1998.

był wielkim znawcą tej problematyki, jednak nie starczyło mu już sił i środków aby zebrać w jedną monografię swoje analizy i opracowania dotyczące zakonów, a tym bardziej przeprowadzić kolejne badania. Zapewne byłby bardzo usatysfakcjonowany gdyby wiedział, że w młodym pokoleniu socjologów polskich znalazł się pasjonat tej problematyki – Marcin Jewdokimow – który w publikacji wydanej już po śmierci Zdaniewicza szczegółowo omówił „koncepcję socjologii zakonu ks. Witolda Zdaniewicza” i nad wyraz zasadnie określił ją mianem „strukturalno-funkcjonalnej teorii zakonu sformułowanej przez Zdaniewicza”, która jest „oryginalna w skali światowej”, zaś „Zdaniewicz jest pierwszym i najważniejszym polskim socjologiem zajmującym się problematyką zakonną w ujęciu innym niż koncentrujące się wyłącznie na problematyce powołań”³³.

Założenia teoretyczno-metodologiczne funkcjonalizmu były szeroko uwzględnione również w realizacji (lata 1987-1990) tematu badawczego *Rola parafii rzymskokatolickiej w organizacji życia społecznego na szczeblu lokalnym*, włączonego do Centralnego Programu Badań Podstawowych 09.8.4.6³⁴. W tym unikatowym w ówczesnej Polsce projekcie badawczym przyjęto charakterystyczne dla funkcjonalizmu stanowisko holistyczne traktując parafię jako swoisty podsystem w lokalnej społeczności, ustrukturyzowany, posiadający zdolność do adaptacji i samoregulacji, realizujący funkcje podstawowe i ekstensywne, poprzez które staje się istotnym elementem organizującym życie społeczne w lokalnej społeczności. Zdaniem W. Piwowarskiego (który uczestniczył w tych badaniach na etapie conceptualizacji problemu) ujęcie parafii przez pryzmat struktury oraz funkcji realizowanych „w stosunku do wierzących i do środowiska społecznego” jest istotne poznawczo i praktycznie, zaś we wcześniejszych badaniach nad religijnością było zupełnie pomijane między innymi z powodu „braku zainteresowania socjologicznymi badaniami parafii ze strony instytucji religijnych

³³ M. Jewdokimow, *Klasztor w perspektywie socjologicznej: w poszukiwaniu nowego ujęcia*, Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2018, s. 168. M. Jewdokimow, który nigdy bezpośrednio nie spotkał ks. prof. Zdaniewicza zadedykował tę publikację *Pamięci Ks. prof. Witolda Zdaniewicza i Prof. Jerzego Kłoczowskiego*.

³⁴ Realizacja tych badań ma niezwykle interesującą historię. Samo sformułowanie tematu jest autorstwa prof. Kazimierza Z. Sowy i prof. Bohdana Jałowieckiego, zaś temat badawczy był włączony do grupy tematycznej „Socjologiczne problemy społeczności lokalnych” – C.P.B.P. 09.8.4. (koordynator: prof. K. Z. Sowa, sekretarz: dr E. Firlit) w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych 09.8. *Rozwój regionalny – Rozwój lokalny – Samorząd terytorialny* kierowanego na szczeblu ogólnopolskim przez prof. A. Ku-clińskiego oraz prof. B. Jałowieckiego (z-ca kierownika) z IGP na Uniwersytecie Warszawskim. Pierwotnie miał być realizowany przez prof. F. Adamskiego z UJ, który z jakichś powodów nie mógł tego podjąć i dr E. Firlit (wówczas zatrudniona na Wydziale S-E SGPiS) podjęła się (po uzgodnieniach z prof. K. Z. Sową) rozmowy z ks. prof. Zdaniewiczem (z którym spotkała się zaledwie rok wcześniej poprzez PTS) na temat ewentualnej współpracy badawczej. Przeprowadzenie tych badań (w skali ogólnopolskiej) nie byłoby możliwe bez współpracy ZSR SAC z Konferencją Episkopatu Polski i bez wcześniejszych osiągnięć naukowo-badawczych oraz zaplecza informatyczno-technicznego Zakładu kierowanego przez ks. prof. Zdaniewicza. Zob. E. Firlit, *Wstęp*, oraz *Problematyka i metody badań* w: E. Firlit, E. Jarmoch, K. Rosa, W. Zdaniewicz *Rola parafii rzymskokatolickiej w organizacji życia społecznego na szczeblu lokalnym*, wyd. UW, ZSR SAC, Pallottinum, Warszawa 1990, s. 7-22.

tak kościelnych, jak i cywilnych”³⁵. Socjologiczne badania wspólnotowo-instytucjonalnego wymiaru religijności z wykorzystaniem podejścia strukturalno-funkcjonalnego dotyczyły nie tylko zakonów i parafii ale także Kościoła jako całości wewnętrznie bardzo złożonej, reorganizującej swoje struktury administracyjne, adaptującej się do zmieniających się warunków politycznych i społeczno-kulturowych. Socjologiczne analizy Kościoła, znaczącej w Polsce instytucji religijnej i społecznej, były prowadzone w ISKK wielotorowo, z perspektywy *ad intra* i *ad extra*³⁶, zaś Zespołem Badawczym pod kierownictwem Zdaniewicza towarzyszyła zawsze świadomość socjologicznej prawidłowości, że instytucje religijne trwają dłużej niż ich członkowie sprawiając, że pewne typy działań są ciągle wykonywane zapewniając tym samym ciągłość życia społecznego i religijnego.

Drugim nurtem teoretyczno-metodologicznym, do którego w prowadzonych badaniach socjologicznych odwoływano się w ZSR SAC i ISSK jest socjologia humanistyczna z jej rozumiejącym i interpretatywnym podejściem do badanych zjawisk społecznych. Teoretyczne założenia wypływające z tego nurtu, metodologiczna dyrektywa współczynnika humanistycznego, pojęcia wartości, postawy, orientacji aksjologicznych, zaufania do ludzi i instytucji, identyfikacji społecznych, tożsamości jednostkowej i kolektywnej, znaczącego Innego (autorytetu), były fundamentalnym zapleczem wielu zrealizowanych badań pod kierownictwem W. Zdaniewicza. Ze względu na ograniczone ramy niniejszego artykułu przywołam tylko trzy przykłady. Po pierwsze, ogólnopolskie badania nad młodzieżą zrealizowane w 1988 r. w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych (C.P.B.P.09.08.18) w grupie tematycznej „Świadomość polityczna młodzieży oraz jej uwarunkowania” koordynowanej przez prof. J. Bogusza z Instytutu Badań nad Młodzieżą³⁷. Badania te zostały

³⁵ W. Piwowarski, *Rola parafii rzymskokatolickiej w organizacji życia społecznego na szczeblu lokalnym – operacjonalizacja problemu*, maszynopis niepublikowany, C.P.B.P. 09.8.4.6, s. 1. Szerzej wypowiedź Piwowarskiego cytuję w: *Problematyka i metody badań*, cyt. wyd., s. 12.

³⁶ We *Wprowadzeniu* do publikacji z 2004 r. Zdaniewicz napisał: „(...) zasadniczym założeniem przyjętym podczas przygotowywania badań socjologicznych było ujęcie Kościoła *ad intra* i *ad extra*. Pojęcia te przyjął we wstępie do polskiego wydania Dokumentów Soborowych ówczesny kard. Karol Wojtyła. Można powiedzieć, że w tym wstępie znajdujemy najbardziej skrótowy model Kościoła soborowego. (...) Na takim właśnie modelu Kościoła soborowego oparto całą problematykę raportu z przeprowadzonych badań”. Zob. W. Zdaniewicz, *Wprowadzenie*, w: *Kościół katolicki na początku trzeciego tysiąclecia w opinii Polaków*, ks. W. Zdaniewicza SAC, ks. S.H. Zareby SAC (red.), wyd. ISKK SAC, Warszawa 2004, s. 8. Perspektywa *ad intra* i *ad extra* w odniesieniu do Kościoła i religijności społeczeństwa polskiego widoczna jest również w obszernej, trzyczęściowej publikacji *Kościół i religijność Polaków 1945-1999* będącej w pewnym stopniu pokłosiem współpracy ISKK z Instytutem Pastoralnym w Wiedniu i prof. P.M. Zulehnerem (Pastorales Forum Wien) w okresie 1998-2001 realizacji międzynarodowego projektu badawczego „*Aufbruch*”. *Positionierung der Kirchen Ost- und Mitteleuropas in den nachtotalitären demokratischen Gesellschaften*. Zob. *Kościół i religijność Polaków 1945-1999*, ks. W. Zdaniewicza SAC, T. Zembruski (red.), ISKK SAC, Warszawa 2000.

³⁷ Opracowanie badań zrealizowanych w 1988 zob. J. Mariański, W. Zdaniewicz, *Wartości religijne i moralne młodych Polaków (raport z badań ogólnopolskich)*, wyd. Pallottinum, Warszawa 1991; badań z 1998 zob. S.H. Zareba, *Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych*, wyd.

powtórzone w latach 1998 i 2005³⁸. Po drugie, projekt badawczy *Wychowanie do odbioru wartości kulturowych – rodzina, szkoła, Kościół* zrealizowany w latach 1994-1995 na zlecenie Ministerstwa Kultury przez Zespół Badawczy ISKK SAC w kooperacji z Zespołem Wyznań Religijnych i Narodowości GUS oraz Katedrą Politologii i Nauk Społecznych ATK³⁹. Trzeci projekt badawczy to *Młodzież Warszawy* podjęty na zlecenie Prymasa Polski Kardynała Józefa Glempa i zrealizowany w latach 2003-2004 na reprezentatywnej próbie badawczej młodzieży w wieku 16-24 lata, uczącej się i studiującej w Warszawie⁴⁰. Ten ostatni z wymienionych projektów obejmował nie tylko zagadnienie religijnych postaw warszawskiej młodzieży ale również jej identyfikacje społeczne i grupy odniesienia, aspiracje do określonego poziomu wykształcenia i przyszłej pracy zawodowej, preferencje związane z zamierzonym miejscem pracy i zamieszkania, doświadczenie negatywnych zjawisk jak agresja i przemoc. Jeden z wniosków płynących z tych badań dotyczył stosunkowo częstego poczucia niezadowolenia, wręcz frustracji wśród młodzieży z powodu braku perspektyw życiowych dla młodego człowieka w ówczesnej Polsce. Z taką oceną sytuacji społeczno-politycznej w 2003 roku korespondowała deklaracja wyjazdu z Polski przez aż 54% badanej młodzieży⁴¹. Zarejestrowane w tych badaniach deklaracje studentów uczelni warszawskich i uczniów szkół średnich stały się w niedługim czasie rzeczywistością, uwidocznoną w bezprecedensowej poakcesyjnej emigracji rzesz polskiej młodzieży do zachodnich państw Unii Europejskiej.

Przywołane trzy projekty badawcze, przy zasadniczej odmienności czasu ich realizacji, zakresu problemowego i procedury badawczej, miały wspólną główną oś – postawy społeczne i hierarchie wartości polskiej młodzieży, ich uwarunkowania i konsekwencje w wymiarze tak jednostkowym, jak i zbiorowym.

ISKK SAC, Warszawa 2003, badań z roku 2005 zob. S.H. Zaręba, *W kierunku jakiej religijności? Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2008.

³⁸ Publikacja z badań w 1998 r. (rozprawa doktorska ks. Sławomira H. Zaręby) zob. S.H. Zaręba, *Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych*, wyd. ISKK SAC, Warszawa 2003, z kolei badania z roku 2005 stały się podstawą habilitacji ks. dra S.H. Zaręby, zob. S.H. Zaręba, *W kierunku jakiej religijności? Studia nad katolicyzmem polskiej młodzieży*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2008

³⁹ Planowano trzy etapy tego projektu obejmujące kolejno wymienione w jego tytule instytucje odpowiedzialne za proces wychowania młodzieży. Z powodu ograniczeń finansowych i zmian kadrowych w Ministerstwie zrealizowano tylko część pierwszą. Raport z tego badania (maszynopis zbindowany) pt. *Przekaz wartości kulturowych w rodzinie – 1995. Wstępny raport z badania*. Praca zbiorowa został przekazany do Ministerstwa Kultury. Nie został opublikowany.

⁴⁰ Zrealizowana próba badawcza to 2814 osób, co w stosunku do założonej próby 3000 osób stanowiło 93,8%. W przebadanej zbiorowości 62,7 % stanowili studenci stacjonarni, 29,3% uczniowie szkół średnich, 3,3% uczniowie zasadniczych szkół zawodowych, 4,7% uczniowie szkół policealnych. Zob. A. Radzko, *Metodologia badań*, w: *Młodzież Warszawy – pokolenie pontyfikatu Jana Pawła II*, Ks. W. Zdaniewicz, ks. S.H. Zaręba (red.), Ośrodek Sondaży Społecznych OPINIA, ISKK SAC, Warszawa 2005, s. 11-19.

⁴¹ E. Firlit, *Tożsamość społeczna młodzieży warszawskiej*, w: *Młodzież Warszawy...*, cyt. wyd., s. 242-245.

Refleksja końcowa

Bogaty materiał empiryczny będący spuścizną badawczą profesora Zdaniewicza nie jest „zamkniętą księgą” ale stanowi i stanowić może źródło danych do pogłębionych analiz, a także być inspiracją do podejmowania kolejnych badań socjologicznych nad religijnością polskiego społeczeństwa. Już obecnie jest wykorzystywany jako empiryczna egzemplifikacja relatywnie nowych koncepcji teoretycznych, które pojawiły się w ostatnich latach. Jako przykład można podać opracowania na temat kapitału religijnego odwołujące się do bazy danych z wieloletnich badań Księdza Profesora, czy też redefiniowanie charytatywnej działalności Kościoła poprzez włączenie jej do sektora *non profit*, a także próbę opisywania uczestnictwa we wspólnotach i stowarzyszeniach religijnych działających na terenie parafii jako istotnego elementu społeczeństwa obywatelskiego.

Kilkudziesięcioletniej pracy naukowo-badawczej i organizacyjnej Księdza Profesora, jako najpierw kierownika Zakładu Socjologii Religii a później dyrektora ISKK, nie można streścić w jednym artykule i nie było to moim celem. Zamierzeniem było pokazanie jak pod auspicjami Zdaniewicza spotykały się różne orientacje teoretyczno-metodologiczne i paradygmaty badawcze zarówno w eksploracji, diagnozowaniu, jak i eksplanacji tego niezwykle złożonego, i trudnego do empirycznych badań zjawiska, jakim jest religijność. Wiedza wynikająca z tych badań miała i ma zastosowanie zarówno w kręgach akademickiej socjologii, jak również w merytorycznych debatach pozaakademickich, zaś sformułowane diagnozy na temat stanu religijności polskiego społeczeństwa i kondycji instytucji religijnych pozwalają lepiej zrozumieć zmiany zachodzące w tej ważnej płaszczyźnie życia społecznego.

W pracach naukowo-badawczych pod kierownictwem Witolda Zdaniewicza, w niezliczonych debatach oraz organizowanych z Jego inicjatywy konferencjach spotykali się liczni badacze, ludzie nauki z Polski i innych krajów, różne ośrodki akademickie i różne nurty badawcze. Było to bezcenną wartością integrującą zróżnicowane środowiska.

Z tej cząstkowej analizy, zawartej w niniejszym artykule, wypływa niepodważalna konkluzja o ogromnym dorobku naukowo-badawczym i przebogatym materiale źródłowym zostawionym przez Księdza Profesora jako unikalny prezent jego następcom. Za tą bezcenną spuścizną kryje się zapewne pragnienie Księdza Profesora, a i oczekiwania polskiego środowiska socjologów religii, aby depozyt ten nie został zmarnowany.